

երեւում՝ որպէս եւ իւր ունեցած բոլոր յաջողութիւններն իւր չար գործերի մէջը, նորա սրտին անպղտոր ուրախութիւն, հանգստութիւն, երջանկութիւն ամենեւին չեն բերում, ինչպէս որ առաքինութեան մի ծածուկ յաղթութիւնն է բերում: Երկնքի խաղաղութիւնն այգպիսի՝ մեղքերով լցուած, պղտորուած սրտի մէջ երբէք չէ իջնում, չէ բնակում:

Եւ իմ կեանքիս հանդարտ ընթացքն յառաջ կտանեմ, Աստուած կսիրեմ ու ինձ նման մարդին մեղք չեմ անիլ, նորա առաջը պարտական չեմ մնալ. մնացածը բոլորն արգար Դատաւորին կ'յանձնեմ: Կգայ օրն, որ այս աշխարհիս կեանքի վերայ պատած թուխ թուխ ամպերը կցրուին, մեր կեանքի երկինքը կպարզի, մութից դուրս կգանք լոյս, պայծառ լոյս կտեսնենք, էլ մեզ համար մութ բան չմնալ: Այն ժամանակն բերկրութիւնով կասենք ինքներս մեզ թէ՝ Աստուծոյ մեզ արածը մեզ համար որչափ լաւ էր, բայց չարերն իրանք իրանց կորա՞ն:

(Թարգմ.)

Գ. Ե. Ա.

ՅԱՐԴԵՒԻ ՀԱՆԳԻՍԱԿԱՆՔ

ԵՒ ՍԻՐԵԼԻ ՊԱՇՏՕՆԱԿԻՑՔ *).

Շնորհակալ եմ Ձեզանից, որ՝ ատենապետ ընտրելով՝ պատուեցիք ինձ, — Սովորութիւն է, որ ատենապետը պաշտօնավարութեան մէջ մտնելու սկզբին՝ մի քանի խօսքով դառնայ իւր ընտրողներին և խոստովանուի, թէ ի՞նչպէս է ուղում արդարացնել նոցա հաւատարմութիւնը առ ինքը: Ես մեր արժանեաց ստորութիւն պիտի համարեմ, եթէ, ոմանց առաջուայ մի քանի ակնարկութեանց համեմատ, ուղենայի ժամավաճառ լինել և հաշիւ տալ՝ թէ արդեօք բռնութիւն պէտք է գործ դնեմ իմ ստանձնած պաշտօնիս մէջ, թէ ոչ. կամ թէ ի՞նչ արտաքին ձեւեր պէտք է պահպանեմ նոյն միջոցին, ես աւելի կարեւոր եմ դատում մի

(*) Այս ատենախօսութիւնը խօսուեցաւ առաջին Ընդհանուր Հայոց Ուսուցչական Ժողովի մէջ, Թիֆլիսում, անցեալ Օգոստոսի 23-ին: Խօսելու՝ միջոցին Պ. Նախագահից մի քանի անգամ ազդարարութիւն ստանալով խօսքիս երկարութեան մասին՝ ես հարկադրութեամբ ասելիքս տեղ տեղ համառօտեւ, թէ եւ ունկնդիրները վիհանձն բարեօրոտութեամբ ուղեցին ամբողջութեամբ լուրջ նոյնը: Իսկ այժմ տպագրումեմ փոքր ինչ ընդհանրապէս՝ Նոքա կը նկատեն, որ բավանդակութեան էական մասերը ատենախօսութեանս միջոցին արդէն հողորդել եմ. դուրս էի ձգել խօսքիս մի քանի այնպիսի ակնյայտի ամփոփումները, որոնց եղբակացներն դժուար չը պէտք է լինէր ունկնդիրների համար: Ս. Ա.

այնպիսի նիւթի վերայ խօսել, որ անշուշտ Ձեզ ամենիդ ոգևորում է և որ մեր գործի հիմնաքարը պէտքէ լինի, բայց տարաբախտաբար նորա մասին իշխող գաղափարները գեռ շատ մութ և հակասական են մեր մէջ: Ես այսպէս արտայայտած կ'լինիմ մի և նոյն ժամանակ իմ բոլոր ձգտումների ծրագիրը մեր այս ժողովներում: Իմ ընտրած նիւթն է՝ «ազգայնութեան տարրը ուսումնարաններում»:

Մերեւի պաշտօնակիցք, արդեօք գիտե՞նք, թէ մենք ինչին և ինչո՞ւ ենք ծառայում: Մեր զաւակները երկու տեսակ ուսումնարաններում են կրթւում՝ պետական և ազգային — հոգևոր, Հարկաւ պետութիւնն իւր որոշ և մերձաւոր նպատակներին լրում տալուն համար է ծախս անում և պէս պէս ուսումնարաններ բանում: Նա աչքի առաջ ունի ընդհանուրի օգուտն ու հոգսը, նա չի կարող իւր մասնաւոր հպատակների պէտքը ևս հոգալ, որոնք եթէ իրօք մի այդպիսի պէտք ունին և եթէ այն հակառակ չէ պետական խորհրդին, անշուշտ ինքեանք ևս պէտքէ հոգան իւրեանց համար: Եւ մենք անշուշտ խորին սրտով մեր երախտագիտութիւնը պէտքէ յայտնենք մեր բարեխնամ տէրութեան, որ մեզ մեծ շնորհք է արել մինչև անգամ և այն հանգամանքով, որ մեր հոգևորական դասին իրաւունք է տուել հոգևոր դպրոցներ բանալու մեր ազգային պիտոյից լրում տալու համար: Այսքանով էլ նա գրեթէ մեզ պատուիրումէ, եթէ պէտք ունիք՝ բացէ՛ք, բայց և հոգացէ՛ք պահպանութեան համար: Արդ՝ մեզ վերայ է մնում ամօթն ու խայտառակութիւնը, եթէ չ'կարողանանք պահպանել: Այսպէս մենք տեսնում ենք, որ իրականութեան մէջ Ձ տեսակ ուսումնարաններ գոյութիւն ունին, երկուսն էլ օրինաւոր են, երկուսն էլ ծնողների ազատ ընտրութեան թողած: Եւ, յարգելի Հանգիսականք, եթէ ծնողն իւր զաւակին այս կամ այն ուսումնարանին է յանձնում կրթուելու, նա գործում է գիտակցութեամբ և ընտրութեամբ: Եւ ուրեմն մենք, որ ազգային ուսումնարաններին ենք ծառայում, իրաւունք չունինք շեղուելու մեր սահմանից և ուրիշ սահմանի մէջ մտնելու: մենք ոչ թէ միայն անուամբ, այլ և իրօք իբրև ազգային — հոգևոր ուսումնարան պէտքէ պահենք մեզ հաւատացած ուսումնարանը: Ո՞րքան վսեմ է մեր գործը և ծանր է մեր պատասխանատուութիւնը: Ծնողների յոյսը, նոցա որդոց ապագան, հասարակութեան ակնկալութիւնը, այո՛ և պետութեան բարութիւնն ու հաւատարմութիւնը մեզ է շնորհած: Եւ յանձնած: Բայց արդեօք պարզե՞լ ենք մեզ համար, թէ ի՞նչպէս ենք ուղղում կատարել մեր այս պաշտօնը և դոցա ամենին ու մեր խղճին համար ու հաշիւ տալ:

Այս հարցին գծուար չէ պատասխանել, եթէ մի վայրկեան խորհնք, թէ ի՞նչն է ստիպում հայոց ուսուցչին հայոց ուսուցիչ լինելու, ի՞նչն է ստիպում նորան այնքան պատասխանատուութիւն յանձն առնելու: Մի՞թէ պատիւը, մի՞թէ վարձատրութիւնը զբաւում է նորան այդ պաշտօնի մէջ, ո՛չ. յայտնի է, որ ոչ մէկ ուրիշ վիճակ այնպէս անպատիւ

չէ, այնպէս անապահով չէ, թէ բարոյապէս և թէ նիւթապէս, ինչպէս թափառական Հայոց ուսուցչի աստանդական կեանքը, Հայոց ո՞ր ուսուցիչը իրաւունք չունի նախանձելով նայել իւր ընկերակիցների վիճակի վերայ, որոնք գործունէութեան մի այլ առարկէդ են ընտրել, քան ինքը՝ բայց ինչո՞ւ ինքը այսքան աննախանձ ճանապարհ է ընտրել. մի՞թէ ամենքն էլ այնքան անընդունակ են իւրեանց ընկերների դասի մէջ մնալու և նոցա շաւղով աւելի պատուաւոր ու ապահով ասպարիզի մէջ մտնելու։ — Այ, նորան ողբորում է մի բարձր գաղափար, որ նորա ընտրած շաւղի աստղն է դառնել, որի մէջն է տեսնում իւր թէ պատիւը և թէ վարձատրութիւնը. որ եթէ մի պահ մոռանում է իւր մարդկային թուլութեամբ, միւս պահին աւելի եռանդով ապաշխարում է իւր բարոյական ուրացութիւնը, եւ իւր գրօշը — ~~պարտքն է~~։

Ճշմարիտ Հայոց ուսուցիչը՝ ազգայնութեան ծառայելով՝ համոզուած է, թէ քաղաքակրթութեան է ծառայում, ձեռքներին մխիթարութիւն է պատրաստում, դաւակներին — մարդավայել ապագայ, հասարակութեան — ընտիր անդամներ, պետութեան բարի քաղաքացիներ, և վերջ ամենայնի ազգին ու եկեղեցուն հարազատ որդիք է տալիս։ Բայց եթէ նա այսպիսի համոզմամբ է ձեռնարկում իւր սուրբ գործը, արդեօք չի՞ յափշտակվում. գուցէ միայն ցնորում կամ մոլորվում է, իւր երազական մտքերով։ Ի՞նչ երաշխաւորութիւն ունինք, թէ ~~հաշիւներէն~~ ազգայնութիւնն իրօք այնքան բարիք կարող է առաջացնել, Մեր խնդրի էական և ընդարձակագոյն *) մասն այս կտորի բացատրութիւնը պէտք է լինի, որի ճշմարտութիւնը ամենայն ուսուցչի զգացմունք է դառնել, գուցէ և պայծառ բմբռնում։

Բայց ես շատ դժուարանումեմ խօսքս արձակ կերպով շարունակել, մինչև որ ամենայն պարզութեամբ մի տարակուսանք չիտրատեմ։ Յարգելի հանդիսականք, խոստովանենք, թէ ազգայնութիւն բառը բաւական դալթագրեցուցիչ բառ է։ Դա լսվում է աւելի ~~պարզ~~ գործերում և թերթերում. իսկ մանկավարժութեան մէջ աւելի գործածական է «մայրենի լեզու» խօսքը մեր ասած «ազգայնութիւն» գաղափարի բացատրութեան համար։ Բայց ես շատ պէտք է աշխատեմ ցոյց տալու, թէ այդ խօսքը նեղ է այն գաղափարի համար, կամ թէ այդ խօսքը հարկաւոր է աւելի ընդարձակ իմաստով բմբռնել, Իսկ կանխաւ մի քաղցր պարտք կը կատարեմ և Ձեր ամենի զգացմանց թարգման կը կանգնեմ, աւելացնելով, թէ մենք ~~պարտքն ենք~~ զեւթեմ ~~բացատրում~~ մեր ուսումնարաններում, և պարծենալով կասեմ, թէ մինչև այսօր Հայոց քչ մէկ ուսումնարան չէ ամբաստանուել այդ հանգամանքով, և հաւատումներ, թէ չի էլ ամբաստանուի ապագայում։ Մեր գործը

(*) Պ. Դ. Կախաղահին այնպէս թուեցաւ, իբր թէ մենք, ստանալուստ լինան բուն ինքնութիւն չեղանկանք։

խաղաղ քաղաքակրթութեան գործ է, և ուրեմն մեր խիղճը անարատ է:

Մենք այս անկեղծ խոստովանութիւնը պէտքէ անէինք, որպէս զի ամենապարզ լեզուով խօսենք ազգայնութեան մասին, այսինքն թէ ազգային կրթութեամբ ուղղում ենք ճշմարիտ մարդավայել կրթութեան հոգսերի լրում տալ, եւ իրօք՝ այն մանկավարժը շատ կոյր մանկավարժ է, եթէ ուսումնարանի սրբավայրը գործ է դնում իւր կարճամիտ շտապով ձուլած գաղափարները սերտել տալու և պատուաստելու անմեղ մանկանց մօքի մէջ: Մանկավարժութիւնը խստիւ մերժում է կարծեցեալ բարձր նպատակները կամ նոյն իսկ իրական բարձր նպատակները մեքենայօրէն պատուաստել ուրիշի մօքում:

Անշուշտ ամենայն մարդ բարձր նպատակներին պէտքէ դիմէ, բայց այդ կարող է անել միայն իւր ներքին զգացմանց զրգմամբ, ուրեմն Ս. Հոգու ներշնչմամբ, և ոչ թէ մեքենայօրէն սերտած և ուրիշի խելքով ստացած: Մեծ նպատակներ — — — — — մի ուրիշ վտանգի ևս կը հանդիպի. որ ուսուցիչը երաշխաւոր կարող է լինել, թէ նորա աշակերտը վաղը իրանից բարձր նպատակներ չի ունենայ, և ի՞նչ կ'լինէր մարդկութեան վիճակը, եթէ ամենայն նոր սերունդ իւր նախորդ սերնդի նպատակներից բարձր չը դիմէր: Գծուար չէ համոզուել, թէ մանկավարժութեան հոգսըն այն չիկարող լինել, որ մեծ նպատակներ ուսուցանէ, այլ այն՝ որ մեծ նպատակների ընդունարաններ պատրաստէ. այս օրուայ մանուկը այսպիսով վաղը ինքը կը ծրագրէ իւր նպատակն ու շաւիղը, որ մեզ համար դեռ հասանելի չէ: Հանճարեղ մարդիկ այսպէս են նպաստել քաղաքակրթութեան. կենդանի սերունդը ինքնաբերաբար պիտի գործէ:

Յարգելի ժողովականք, մեզ մնում է այժմ բացատրել, թէ ի՞նչպէս են պատրաստվում ս. Հոգեղյ ներշնչութեան ընդունակները, որով մենք կը մերձենանք այն հարցին, թէ ազգայնութիւնը մեզ համար իրօք միմիայն մանկավարժական տարր է և ոչ թէ քաղաքական խթան, — բայց ի հարկէ հարկաւորութիւն չեմ ունենալ Ձեր առաջ երկարաբանելու:

— Մանուկն ունի ներքին կենդանական պէտքեր, նա քաղցում է, հանգիստ կամ շարժուել է ուղղում, և նա շարժվում է նախ կուրօրէն, աննըպատակ, և միմիայն իւր շէշէն նեարգային զրգմամբ: Այսպէս պատահաբար սորա ձեռքն է ընկնում այն, ինչ որ նորա քաղցը յագեցնել կարող է: Այնուհետեւ շարժումները սովորած և նպատակաւոր են դառնում, թէ և կարծես առանց գիտակցութեան, այլ, ինչպէս ասում են, բնազդական: Բացի այս՝ մանուկը ծնում է զգայարանքներով, — — — — — տպաւորութիւններ է ստանում: Եթէ դժբա հաճելի են — շարունակում է ձգտել այդ տպաւորութիւնները պահպանելու համար, իսկ եթէ անհաճոյ են — խորշում է նոցանից: Այսքանով նա դեռ ևս անասուն կենդանի է, և ամենայն կենդանի նոյնն է անում:

Բայց նա ունի յիշողութիւն, նա փորձեր է հաւաքում, սկսում է կանխագիտութեամբ գործել, այսինքն ոչ թէ բոլորական ազգեցութիւն-

ներով, այլ անցած գնացած ազդեցութեանց ուժերով, — և նա ուրեմն մի աստիճան բարձրացել է, թէև դարձեալ գեռ ևս կենդանի անասուն է և չէ թէ մարդկային հանճար:

Նա այսպէս պատրաստէ ոչ միայն իւր՝ այլ և ուրիշի՝ փորձերից էլ օգուտ քաղել, իւրն ուրիշին հաղորդել, իւր մտաւոր աչքն աւելի բաց պահել, — բայց այդպիսի հաղորդակցութեան համար գործիք չունի. երբեք նա խօսել է սկսում, նա արդէն մարդ է, և ոչ միայն կենդանի: Մինչև որ լեզու չունենայ, նա վերացական գաղափար ևս չի ունենայ, նորա մտքերը չեն խտանայ, բարդ զուգորդութիւն չեն ստանայ, իսկ նորա բարոյական և գեղասիրական գաղափարները շատ կոշտ ու կոպիտ կլինին, Լեզուն է՝ որ մի ձայնական տպաւորութեամբ կարողանումէ մտքի ամբողջ շաղկապած շղթաները զարթեցնել, նորանով են դառնում հոգիները հաղորդակից, նորանով մարդ կենդանական միանձնականութիւնից հանվումէ, «Եսը» ընկերութեան անդամ է դառնում:

Ամենայն մարդ այն լեզուով է այս աստիճանին հասնում, ինչ լեզու որ նախ բարբառել է, այդ լեզուն նորոգ ստեղծել *) է նորան այլ աշխարհքում, ուստի և մայրէն է, Ուրեմն հայախօս Հայի մայրենի լեզուն հայերէնն է, վիրախօս Հայինը — վրացերէնն է, Արիանգելի մէջ ծնած ռուսախօս Հայինը — ռուսերէնն է, ի հարկէ ենթադրելով որ դժբաօրօրացից արդէն այդ լեզուներով են բարբառել:

Դուք տեսնումէք, թէ ինչու մայրենի լեզուի խնամքը մանկավարժութեան մեջ առաջին պահանջ է համարվում. բայց և մի ներքին ազդմամբ Ձեր սիրտը պէտքէ խռովէր, երբ լսեցիք, թէ Հայի մայրենի լեզուն կարող է լինել ոչ միայն հայերէնը, այլ պատահաբար նաև վրացերէնը կամ ռուսերէնը, և, յարգելի ժողովականք, Ձեր ներքին ազդը Ձեզ չի խափում, նա հիմք ունի, Ահա այս էր պատճառը, որ սկզբից զգուշացրեցի «մայրենի լեզու» խօսքի անպատեհ գործածութիւնը մանկավարժութեան մէջ:

Մենք հասանք այն կէտին, ուր պարզապէս մի պատասխան պէտքէ գտնենք, թէ արդեօք մանկավարժութիւնը սկզբնական կրթութեան համար իրօք մայրենի լեզուի խնամելն է շեշտում, թէ մի ուրիշ հանգամանք: Դժուար չէ տեսնել, թէ մայրենի լեզուով իսկապէս — չէ՞ — է ուղում խնամել, և մանկավարժութեան իսկական հոգսը ոչ թէ դատարկ հնչիւններն են (ձայնական լեզուն), այլ այդ հնչիւններով հաղորդած իմաստները, որոնք զանազան ազգերի մէջ նոցա աշխարհա-

(*) Երբոր մի լեզու «մայրենի» է կոչվում, նա այդ տնտնն ստանում է պայմանական կերպով, Յայս ունիմք, որ մեր նկարագրած հոգեբանական սրբանները անճիշդ չեն կարող համարուել, մոռաւորութիւնն որ ձայնական լեզուի եւ նորա մէջ ամբողջ խնամաների յարաբերութիւնը դեռ չենք քննել:

Հայեցողութեան համեմատ զանազան գոյն ու կերպ են ստանում։ Գծուար չէ նմանապէս այն էլ տեսնել, թէ ինչու մանկավարժութիւնը մի բառ ուրիշ բառի տեղ կամ աւելի ընդարձակ մտքով է գործածում։ Քրանսիացին, Անգղիացին, Գերմանացին, Ռուսը իւրեանց մայրենի լեզուն սովորելով, անշուշտ իւրեանց ազգային տարերքի սնունդն ստանում են։ Բայց Հայն—ոչ միշտ, քանի որ մի տեղ հայերէն, միւստեղ տաճկերէն, երրորդ տեղ վրացերէն լեզուն է սեպհականել իւրեան իրրե մայրենի լեզուն։ Եթէ այժմ պարզ չէ, թէ « մայրենի լեզուն » չի՞թ զազափար է մանկավարժութեան մէջ. և մի՞թէ գարձեալ պէտքէ պնդուի, ինչպէս որ սովորութիւն է եղած, թէ հայն իւր անհատ-պատմական մայրենի լեզունով պէտքէ կրժուի, այսինքն իւր առաջին բարբառած, օրօրոցի լեզունով։ Գուք առաջուց կարող էք գուշակել, թէ այս գրութիւնից ինչ անհանձնութիւն կարող է առաջանալ մանկավարժութեան համար, իսկ այս բացատրելու համար միայն մի օրինակ բերենք։

Մի թեթեւ ակնարկ ձգենք, թէ ինչպէս վերջին հայաստանի մէջ միրախօս է դառնել կամ Ահհաստանի մէջ լեհներէն է սկսել բարբառել:—Նա քանի որ չէր դադրել այդ երկիրները՝ միայն հայերէնով էր կարողանում հաղորդակցել իւր շրջապատողների հետ. ամենայն դիւրութեամբ ինքը նոցա էր հասկանում, նոքա — դորան: Բաղտի բերմամբ, նա յանկարծ ստիպվումէ մի ուրիշ աշխարհք գնալ, ուր կարօտութիւն է զգում հօշ տեղ «պուրի» ասել, —բէ-է-է տեղ — «մզէ», և նա այդ շատ հեշտ է սովորում, որովհետեւ առարկան տեսնելիս՝ ահանջով իսկոյն լսումէ շրջապատողներից և անունը, իսկ տեղն ու տեղը ականջով ընտելացածը խոր է տպււորվում:—Մի միջոց անցնելուց յետոյ՝ նա սկսումէ «պուրի» և «մզէ» այնքան գործածել, որ թէ և հօշ և բէ-է-է դեռ չէ մոռացել, բայց և առանձին կարիք էլ չի զգում գործածութեան համար հրապարակ հանել. այժմ տան մէջ իւր զաւակներից և ամուսնուց էլ «պուրի», «մզէ» է լսում: Ահրջապէս մի միջոց էլ անցնելուց յետոյ՝ արդէն բոլորովին մոռանումէ հօշ ու բէ-է-է, որովհետեւ հայերէն չը խօսելը արդէն բաւական տեւեց: Բայտնի է, որ յիշողութիւնն էլ սահման ունի, եթէ նորա մէջ ամբարածը երկար ժամանակ ժանգոտած է մնում, ինչպէս որ մեր նկարագրած գէպքումը: Եւ, ահա մեր հայն կատարեալ ֆէ-բ-է-է դառաւ:

Բայց միթե իրօք կոտորեալ Նա վիրախօս դատաւ է տա-
րակոյս չը կայ, բայց թէ նորա վիրախօսութիւնը որքան կոշտ ու կո-
պիտ բարձրաւ է, ապացոյց այս բանին այն լինի, թէ ինչպէս Վ. րացիք
խորշելով նորանից՝ մինչև անգամ կատակ են անում նորա վերայ,
արհամարհութեամբ չէ հռչակէ անուանելով, ինչպէս որ մի տգէտ եր-
բեմն Հրէային անարգութեամբ զէպէ է անուանում: Այդ Հայն այժմ
մի թշուառ էակ է. նա, որ երբեմն մի կատարեալ լեզու ունէր և նո-
րանով իւր ներքին աշխարհաճայեցութիւնը կատարեալ կերպով յայ-

տարարումէր, այժմ կորցրել է և այնպիսի լեզու է սկսել գործ գնել, որ իւր մտքերի կատարեալ թարգման չի դառնում. նա եթէ համը չէ, կատարեալ խօսուն մարդ ևս չէ. — Բազրատիոններ, Օրբելիաններ, Սումրատովներ, խօսք չկայ, արդէն կատարեալ Վրացի են դառել, իսկ Խելաւի Հայերը, Գորու Հայերը այս ամից դուրս են եկել և դեռ այն ամիք չեն հասել. քանի որ սոքա ~~չէին~~ Գրէթ-էն են յիշում, սոքա դեռ Վրացիք չեն ազգով, թէև հայոց լեզուն արդէն կորցրել են:

Ել ի՞նչ է պահպանում սոցա, որ լեզուն կորցնելով՝ դեռ էլի Հայ են մնում: Պ. պ. սոքա բնիկ վրացիների պէս ~~չէին~~ « մղէ » են ասում, և կարծես, թէ այդ երկու գործածութեան մէջ բնաւ տարբերութիւն չկայ: Բայց ի հարկէ Ձեզ չափտի զարմացնեմ, եթէ աւելացնեմ, թէ նոյն այդ վրացի հնչիւնով Հայն ու Վրացին միայն մի գաղ լայնութեամբ այն ճաճանչաւոր հրեղէն սկաւառակը չեն պատկերացնում, որ նոցա լոյս ու ջերմութիւն է տալիս, այլ Հայն մտածումէ ~~չէին~~ ~~չէին~~ ~~չէին~~, Վրացին ~~չէին~~ ~~չէին~~ ~~չէին~~ Եւ հասկանալի է թէ ինչո՞ւ այս պոսպէս է. Հայն երբոր վրաստան գաղթեց՝ իւր հետ գաղթեցրեց և իւր բոլոր աւանդութիւնները, իւր մտքի պաշարը, իւր հոգու հայեացքները, իւր ներքին աշխարհը, իւր բառերի որոշ իմաստը, Նորա գաղափարով արեգակը ~~չէին~~ ~~չէին~~ է, որ երկնքի ~~չէին~~ ~~չէին~~ ~~չէին~~ պէս՝ երեւումէ, ~~չէին~~ նստած է Քրիստոս (իսկ առաջ գուցէ Արամազդը կամ ուրիշ աստուածութիւնը), որ արգարների և մեղաւորների դատաստան է կտրում: Նորա գաղափարով ամենայն մարդ մի մի արեւունի. ~~չէին~~ արեւ սեանայ, արեւ դիկայ, ~~չէին~~ սոքա այնպիսի ոճեր են, որ բնտանի են միայն մեր ականջին. բայց փորձենք ուրիշ լեզուով բառացի թարգմանել և խեղոյն կը նկատենք նոցա խորթութիւնը, և ուրեմն նոքա բնտանի են միայն մեր գաղափարներին, մեր հայեացքներին, մեր ներքին աշխարհին:

Ահա յարգելի ժողովականներ, այդ գաղափարի, այդ հայեացքի, այդ աշխարհի յայտարարը ոչ թէ « մղէ » ձայնական հնչիւնն է, այլ ~~չէին~~ ~~չէին~~ ~~չէին~~ բառը: Զարմանալի բան է, բայց Հայի մտքին հայ հնչիւն է հարկաւոր և ոչ վրացերէն հնչիւն: Եթէ Հայն « մղէ » է ասում, հաւատացած եղէք որ հետը մտածումէ իւր ~~չէին~~ ~~չէին~~ ~~չէին~~ իմաստը և ոչ թէ Վրացու « մղէ » իմաստը: Այս մի օրինակով տեսնենք, թէ լեզուն ինչպիսի գաղտնիքներ է ամբոփում իւր մէջ. թշուառ միրախօս Հայն կարծում է, թէ ճիշտ է յայտնում իւր միտքը, երբ ինքն ուրիշ բան է մտածում, իսկ լսողն ուրիշ բան է հասկանում: Լեզուների ծագումը բարեյական խառնակութիւն առաջացրեց, և այս ճիշտ է բառացի մտքով: Օտար լեզուով խօսողը, նաև շատ սերունդներ անցնելուց յետոյ, միտքը և խօսքը շփոթումէ, որով հետզհետէ իւր միտքը թաղուած է թողնում և աղքատացնում է: Միտքը կ'արթնի և իւր ժանգերից կ'ազատուի այն ժամանակ, երբոր իւր բուն յայտարարը, իւր անօթը ձեռք կ'առնի. վերախօս Հայն այն ժամանակ արթուն և հարուստ միտք կու-

նենայ, երբոր Հայոց ազգութեան բուն Հայոց լեզուն էլ գործ կը դնէ: Իսկ ի՞նչ է մանկավարժութեան գործը, եթէ ոչ մտքին արթնութիւն և կորովութիւն տալը:

Եթէ մանկավարժութեան մէջ մայրենի լեզուն մեծ դեր է խաղում, մենք տեսանք, թէ իսկապէս նա մի գործիք է ուրիշ նպատակի համար: Լեզուն ազգային առանձնայատկութեանց խնամելուն պէտք է ծառայէ: Բայց որովհետեւ ~~անոր~~ — ~~պարսկէն~~ մայրենի (օրօրոցի) լեզուն միշտ այդ նպատակին չի նպաստում, այդպիսի դէպքերում հարկաւ այլ լեզու պէտք է ընտրուի, այն ևս ~~պարսկէն~~ — ~~բելա-լը-լէն~~ կամ ~~պէ-լէ-լէն~~ լեզուն: Այստեղ մանկավարժութիւնը չի տատանուի և լեզուն կը փոխէ, որ իւր գործն էլ արդիւնաւոր և հապտատ կերպով առաջ տանի: —

Մանկավարժութիւնը խորհրդաւոր է համարում ազգայնութեան տարրի մօցնելն ուսումնարանի մէջ, այս հաստատ է. բայց ի՞նչ է այդ ~~պէ-լէ-լէնը~~, ի՞նչ նշաններով է ճանաչվում դա: Սովորաբար օրօրոցի լեզուն է համարվում ազգայնութեան արտայայտիչ, բայց մենք տեսանք, թէ կրբեմն նա այդ պաշտօնը չի կատարում: Հապա ի՞նչ երաշխաւորութիւն ունինք, թէ մարդ իւր պատմական կեանքը փոխելով՝ լեզուի հետ իւր ազգայնութիւնն էլ յաւիտեանս չէ կորցրել: Ի՞նչպէս կարող է մանկավարժութիւնն ազգայնութիւն խնամել, քանի որ ազգայնութեան ինչ լինելը այսպէս շիտթ և տարակուսելի հանգամանք է դառնում:

Այս հարցը միայն մեզ համար նոր չէ. պարբերաբար նոր ուժով և աւելի հանճարեղ մարդկանց շնորհիւ վերստին հնչում է դա քաղաքակիրթ ազգերի ականջին: Էէնց այս տարի, մարտ ամսին, հռչակաւոր Ռենանը Սորբոնի մէջ այդ խնդիրը նորոգեց, և այնուհետեւ նորա խօսքերն ամբողջ աշխարհը տարածուեցան:

Նորա ասելով՝ ազգութիւն են կաղմում միայն Փրանսիայի, Անգլիայի, Գերմանիայի մեծահանճար ժողովուրդների պէս մարդկանց միաբանութիւնները, որոնք բարդապէս ի մի ձուլուած՝ այդ միութեան լիակատար գիտակցութիւնն ունին: Մինչև որ այդ գիտակցութիւնը մի ոյժ է յայտնում անհատական զոհաբերութիւններով ընդհանուրի օգտի համար, — մարդկանց այն միութիւնն իրաւունք ունի ազդ կոչուելու և կեանք վայելելու: Այս սկզբունքով ազգ չէ Աւստրիան, թէև պետութիւն է՝ ազգ է Իտալիան, թէև անդադար յաղթվումէր և երկար ժամանակ պետութիւն դառնալու յաջողութիւն չէր ստանում. և ազգ չէ Տաճկաստանը, թէև ընդհակառակն անդադար յաղթում, մեծանում, ընդարձակվում էր, բայց իւր մասերի մէջ անխղելի կապեր հաստատել չէր կարողանում, չէր էլ ձգտում:

Եթէ մարդկանց միաւորութիւնները երբեմն ազգութիւն են դառնում, իսկ երբեմն միայն արտաքին կապերով ամբողջութիւն են կաղմում, — երևի մի նշան կայ, որով նորա այսպէս կամ այնպէս են ճանաչվում. արդեօք արիւնքով, ցեղով, լեզուով, կրօնով, շահերի հան-

միւս ազգութիւնները սուր աչքով տեսնուծն և իւրեանցից դոցա զատում և ջոկում են, ասելով, թէ դուք մերը չէք, դուք Հայ էք, Ուրեմն եթէ անխառն Հայու ցեղ, անխառն Հայու արիւն չը կայ, անշուշտ կայ մի ~~պարսկական~~ ցեղ, որ հետզհետէ ժամանակով մշակուել, ձուլուել, զրոշմուել է, որ կոչվումէ հայկական արիւն և զատվումէ ուրիշ այսպիսի քաղաքակրթութեամբ արիւններից, Այսպէս է և Քրանսիացին, Ռուսը, Իտալացին:

Գալով լեզուին՝ ուղղակի ուրիշ ազգութեան օրինակով խօսենք: Արդեօք Զուիցարիան ազգութիւն է, թէ ոչ. Դուք գիտէք, թէ ինչ ամուր ազգութիւն է դա, բայց և այնպէս Յ կամ մինչև անգամ Կ լեզուով է բաժանուած: Լեզուն միութիւն չի կազմում այդ տեղ, թէև միջի մարդիկ բախտաւոր են իւրեանց միութեամբ: Հայերս Յ - ի ենք բաժանուած, — Պարսկաստանի, Տաճկաստանի և Ռուսաստանի, այսինքն այլ լեզու խօսող տէրերի հպատակներ ենք: Բայց մի՞թէ Ռուսաստանցի Հայն կուզենայ Պարսկաստանցի լինելու, կամ Տաճկաստանցի Հայն — Ռուսաստանցի, Տաճկաստանցին Բերլինի աւագաժողովում երգուելով երգվում էր, թէ Տաճկաստանից բաժանուել չի ուզում, նա միայն ինքնավարութիւն էր խնդրում՝ ցանկալով անխախտ կապուած մնալ Տաճկի հետ, որ իւր լեզուն չի խօսում: Այս մի զարմանալի, բայց և այնպէս պատմական իրողութիւն է, որ Հայն հաշտվումէ քաղաքականապէս այն ազգի հպատակ լինելու, որ իւր լեզուով չի խօսում, միայն թէ այն ազգը իւր սէրը գրաւէ: Աւարդանը նահատակուեցաւ, թէև անկեղծ տիրասիրութիւն պակաս չէր նորա մէջ, Ահա՛նը անձամբ և յօժարութեամբ իւր արքայալայիկ զրօշակը վեր թողեց միայն այն ժամանակ, երբոր համոզուեցաւ թէ իւր ներքին հայութիւնը կյարգուի, թէ և օտարախօս պետի զրօշի տակ մտաւ: Ուրեմն մարդու մէջ մի աւելի բարձր բան կայ, քան լեզուն, որ միութեան զօրութեամբ է քաշում նորան, այդ — նորա կամքն է: Զանազան լեզուներով էլ կարելի է մի զգացմունք ունենալ, մի միտք փայփայել, միևնոյնը սիրել: Մեր պատմութիւնից յայտնի է, թէ եղել է ժամանակ, երբ որ մի աշխարհակալ մեզ մի ուրիշ աշխարհակալից խել է և մենք չենք ցաւել այդ պատճառով: Բայց շատ է եղել և այնպիսի օրինակներ, երբ մենք մեր արիւնն ենք թափել՝ եթէ մէկը ուզեցել է մեր տէրից մեզ յափշտակել: Երեւակայեցէք ինչ կլինի, եթէ Պարսիկը յանդգնի և ուզենայ մեզ իշխելու: Ա՛րդեօք մենք պատերազմ կ'երթանք միայն այն պատճառով, որ Ռսի հպատակ ենք, ուրեմն միայն մեր պարտականութիւնը կատարելու համար, թէ որովհետև մենք յօժարութիւն և կամք չունինք Ռուսաստանից բաժանուելու: Ով որ մեր սէրը վայելումէ, անշուշտ նա մեր մէջ լաւ հպատակութիւն կգտնէ:

Բայց մի՞թէ լեզուով չի կազմվում ազգութիւնը, մարդկանց միաւորութիւնը. մի՞թէ նա էլ մի հզօր տարր չէ ազգութեան հաստատութեան

Համար: Յիշեցէք մեր նոր լեզուի և գրականութեան ազդեցութիւնը Հայերի գիտակցութեան վերայ: Երևակայեցէք այն բարիքները, որ մեզ խոստանումէ Ս. Գրքի աշխարհաբար թարգմանութիւնը, որ Աւհա-
փառ Հայրապետը հրամայել է կատար ածելու: Միմեանց սիրելու հա-
մար հարկաւոր է միմեանց հասկանալ, որ միայն ընդհանուր լեզուով
կը լինի: Ամենայն հաղորդակցութիւն մարդկանց մէջ լեզուով է կա-
տարւում: Նա իւր մէջ ամփոփում է բոլոր գաղափարները, ուրեմն և
ընտանի գաղափարները: Եթէ նա նոյն իսկ միտքը չէ, դոնէ ուղիղ այն
ձեւն է, որով որ ձուլուած և գրոշմած է միտքը: Մարդ հեշտութեամբ
մտերմանում է մի և նոյն լեզու խօսողի հետ: Նոցա մէջ կայ անհերքելի
նմանութիւն ևս, ուստի և բնականաբար նոցա մէջ հաստատւումէ փո-
խադարձ համակրութեան զգացմունք:

Այժմ տեսնենք, թէ արդեօք կրօնը կարող է հիմք դառնալ ազգու-
թիւն կազմելու համար: Ամենայն ազգ կարող է ցոյց տալ, թէ սկզբում
իւր կրօնը շատ սերտ կերպով կսպել է իւր անգամների ազգային միու-
թիւնը: Նոքա այն ժամանակ եղել են մի ընտանիք, մի ժողովուրդ —
մի դաւանութեամբ: Հայն և Հրէան մի զարմանալի բացառութեամբ
մինչև այսօր գրեթէ նոյն վիճակի մէջ են մնացել: Յարգելի Ժողովա-
կանք, ի՞նչ ծածկենք, մենք ամենքս մոլեռանդ լուսաւորչականներ
ենք: Ով որ այդ դաւանութիւնը չ'ունի, նորան դժուարանում ենք Հայ
անուանելու: մանաւանդ եթէ նա հաւատափոխ է եղել: Հայոց պատ-
մութիւնից էլ յայտնի է, որ Հայերը, երբ որ հզօր են եղել, բնաւ հա-
ւատափոխութեան չեն հարկադրել: Հայութիւնը միսիօնարութիւն չի
ճանաչում, որովհետև լուսաւորչականութիւնը միայն Հայու համար
յատուկ է համարել: Հայն առել է իւր մէջ յունագաւանութիւն մըտ-
ցընելը, բայց Յոյնին յարգել է նորա կրօնի համար:

Իսկ թէ քրիստոնէական կրօնը ազգային միութեան նեցուկ է եղել,
այս երևումէ և ուրիշ ազգերի պատմական յիշատակարաններից: Միթէ
Իսպանացին իւր ազգութիւնը չը պահպանեց Հափարացիների հետ
պատերազմելով, միթէ Փրանսիայի խաչակրութեան շարժումը չօժան-
դակեց իւր ազգային միութեան հաստատելուն: Այսպէս էլ միթէ մեր
Վարդանանց և Վահանեան պատերազմները ազգութիւն պահպանելու
պատերազմներ չէին:

Հայութիւն և Լուսաւորչի դաւանութիւն մենք մի ենք համարում,
որովհետև դա մեր ազգային յատկութիւն է: Բայց թէ ազգութիւնը
միայն դաւանութեամբ չի արտայայտւում՝ բաւական է անուանել Չեր
առաջ մի պատկառելի անուն: Մեզանից ո՞վ սրտով, մարմնով և հո-
գով աւելի Հայ է, քան Հ. Ալիշանը: ո՞վ չի խոնարհում իսկոյն իւր
գլուխը, այս անունը լսելիս: Եթէ ճշմարիտ է, թէ Լուսաւորչի դա-
ւանութիւնը հայութեան յատկութիւններից մէկն է, Ալիշանները ցոյց
են տալիս, թէ կան ուրիշ յատկութիւններ ևս, որոնք եթէ մէկի մէջ

կատարեալ ուժով արթնել են, մենք մոռանում ենք և չարութեամբ չենք յիշում նորա այդքան անհամաձայնութիւնը մեզ հետ, Յարգելիք, մարդու համար թանկ են իւր սիրած ու զգուած գաղափարները, և եթէ Արիշանի մէջ անարատ պահպանուած ենք տեսնում մեր արմատական գաղափարները, մենք էլ չենք յիշում նորա կրօնը, Արդէն Զօն Ստիւարտը Միլլը ասել է, թէ ազգայնական զգացմունքը զանազան պատճառներով կարող է զարթնել, բայց նոցանից ոչ մէկը իւր առանձնակի ուժով ոչ կարող է ծագեցնել նոյն զգացմունքը, ոչ էլ անհրաժեշտ կարեւոր է իւրաքանչիւրը նոցանից կարող է բացակայ լինել, եթէ միւս պատճառները դեռ էլի ներգործում են, եւ այդպէս հարկ է դնել մեր բոլոր տարերքների քննութեանց ժամանակ:

Հասկերի միութեան մասին շատ չենք խօսի. նա է պահպանում Զուլիցարիային, Միացեալ Նահանգներին, գուցէ և Աւստրիային, իսկ Հայերը իւրեանց շահերի տարբերութիւններով կորուսին իւրեանց անկախութիւնը, ահա այն կէտը, որի մէջ հայերը միշտ թոյլ են գտնուել և Արդէն էլ նոյն համար օտար է լինել Վեհապետի պատմութեան մէջ, թէ մեր տէրերից ով որ աւելի է պաշտպանում մեր անտեսական շահերը, նպաստում և օժանդակում է, ով որ աւելի լաւ է ըմբռնել նոցա, մեր միւս մարդկային շահերը, — մեր համակրութիւնը աւելի նորա կողմն է:

Ազգայնութեան տարերքի մէջ պակաս հետաքրքրական չէ աշխարհագրական դիրքը, որով որոշվում է ազգերի սահմաններն, Գետերը մարդկային ցեղերին ճանապարհ են նշանել ընդարձակուելու և տարածուելու համար, լեռնաշղթաները — սահմանափակել են այդպիսի ընթացքը, Մի հայեացք քարտիզի վերայ արգէնցոյց է տալիս, թէ այս կամ այն աշխարհագրական դիրքը հարկաւ մի ամբողջ հայրենիք պէտք է կազմէ, Փոյթ չէ, եթէ Իտալիան շատ երկարացած և նեղ տարածութիւն ունի, այնու ամենայնիւ նա մի ամբողջացած միութիւն է կազմում. երեք կողմերից ծովերով է շրջապատած և հիւսիսից Ալպեան սարերով է ծրագրած, Անգլիան ի բնէ մի միութիւն է կազմում, Ֆրանսիան որքան որ աշխատեց իւր բնական սահմաններից դուրս գալ, որքան որ ուզեց արհամարհել Պրեննեան և Ալպեան սարերը, այնքան ձախորդութեանց հանդիպեցաւ, Ովկիանն ու Պիրենիան նորա բնական սահմաններն են և այն տեղից նա լաւ ապահոված է, իսկ արեւելքից այդպիսի սահման չունենալով՝ նորան վիճակուած է անդադար պատերազմելու, Վերջին անգամ Ալգաս և Լատարիսիան քաւելով, դեռ ո՞վ գիտէ, թէ այսուհետեւ էլի քանի՞ անգամ նորա անբնական սահմանը առաջ ու յետ պիտի քաշուի՝ զանազան դաշնադրութիւնների ծրագիրներով, Աշխարհագրութիւնը կարծես առաջուց նշանակել է մարդկանց կոիւնների դաշտերը, ուր ազգերը ճակատ ճակատի են տուել և շարունակ կ'ընդհարուին, մինչև որ այդպիսի անորոշ դաշտերի բնակչաց ցանկութիւն-

ները և համաձայնութիւնը կճանաչուի իբրև միակ հնար վէճը և մըրցութիւնը զազարեցնելու համար:

Այդպիսի կոիւնների դաշտ է և Հայոց բնիկ հայրենիքը, Հայաստանը իրաւ որ մի որոշ աշխարհագրական միութիւն է կազմում, բայց ի՞նչպիսի միութիւն. նա մի լեռնակղզի է, մէջ տեղը ցից բարձրաւանդակ կազմած, որ աշխարհի գէպի ամենայն կողմ գետեր արձակելով՝ հեռագհետէ դաշտանում ու ձորանում է: Եւ ամենայն կողմից մեծ մեծ պետութիւններով պատած լինելով՝ իւր գետերը նոցա ճանապարհ է տուել աւելի և աւելի մեր պատմական հայրենիքը տիրելու. կոիւն այնուհետև նոցա մէջն է բացուել, և մեր քնակութիւնը իւրեանց համար երկպառակութեան խնձոր է եղել. — Բացի այս յիշենք, որ Հայաստանը գլխաւոր ճանապարհներից մէկն է Ասիայի և Եւրոպայի հաղորդակցութեան համար. աղգերի գաղթականութիւնը այդ կամուրջով պէտքէ անցնէր և կ'անցնի: Գա մի Զուիցարիա է, որ եթէ մեծ ազգերը չ'ուզենան որ և է կերպով կոիւններից չեզոքացնել, ինքը յարմարութիւն ունի միայն պատերազմի դաշտ լինելու, ինչպէս և անդադար եղել է: Այդ է պատճառը, որ Հայերը՝ մինչև անգամ իւրեանց քաղաքական անկախութեան ժամանակ՝ բոլորովին անկախ չեն եղել և միշտ իրարից բաժանուած են մնացել. մի մասը հակել է դէպ արեւելք, միւսը արեւմուտք, երրորդը հիւսիս: Պամ նաև մեծ մեծ բազմութիւնները այն տեղից ամենայն կողմ անարգել գաղթել են:

Մեր օրինակով մենք տեսնում ենք, թէ շատ կան այնպիսի գործիչներ, որոնք այսպէս կամ այնպէս որոշ ազգայնութիւն են կազմում, ուր երբեմն մէկն է գործում առաւելութեամբ, երբեմն միւսը, երբեմն բոլորը միասին, բայց միշտ այնպէս, որ մէջ տեղը երևում է ժողովրդեան որոշ կամքը, նորա հոգին, Արգելքներ շատ կան, բայց և պայմաններ էլ շատ կան ազգութեան ձևանալու համար:

Շատ անգամ այսպիսի միութիւնը կազմվում է Զուիցարիայի, Գալիսի է մի աշխարհակալ, մի Հայկ կամ մի Աղաբաշակ, և ժողովրդեան կամքն ու հոգին հասկանալով՝ կարողանում է գրաւել նորա սիրտը, միացնել նորան: Շատ չի անցնում և աշխարհակալները ինքեանք մոռանում են իւրեանց ծագումը և իւրեանց տիրած ժողովրդի բուն ներկայացուցիչն են դառնում: Թէև Հայկազանց և Արշակունեաց հարըստութիւնները օտար ծագում ունին, բայց այնքան հայանում են, որ բնիկն էլ նոցա օտար չի համարում: Ժողովուրդը սկսում է կառավարուել ոչ թէ միայն պետական ուժով և օրէնքի խստութեամբ, այլ հայրենասիրութեամբ: Իսկ ուր հայրենասիրութիւն կայ, այն տեղ ազգայնութիւնը պատրաստ կազմուել, ձևացել է:

Եթէ կայ ժամանակ, երբ ազգերը կազմվում են աշխարհակալութեամբ, որոնց գլուխը կանգնում են իշխաններ կամ պետական անձինք, — ուրիշ ժամանակ ազգը ինքն է կազմվում — Զուիցարիայի Մարչ-

պանների ժամանակ հայկական պետութիւնը էլ չը կար։ Պարսիկներն ու Արաբները իրեանց վարմունքը նորանով սկսեցին, որ ուղեցան բռնորովին արհամարհել մեր ազգային առանձնայատկութիւնները, ուղեցին արգելքներ դնել մեր բնական շարժման, բայց վերջացրին նորանով, որ Վահանի պէսների հետ, կարծես իւրեանց հաւասարների հետ, դաշինք կապեցին, փոխադարձ պայմաններով, Հայն էլի հպատակ մընաց, բայց իւր առանձնութիւնը չը քաւեց և հաստատ ճանաչեցնել տուեց։ Նա մնաց չը ջնջուած ազգ, թէև հպատակ ազգ։

Ահա երբոր ժողովրդեան մէջ այսպէս սաստիկ բաղձանք է զարթնում — արդէն նորա ազգայնութիւնը իբրև երկունք գոյութիւն ունի, կամ ազգերի շարքերի մէջ մտնելու պատրաստութիւն ունի, թէև քաղաքական քարտիզի վերայ որոշ տեղ սահմանած չ'ունենայ։ Այդտեղ ընդհանրական ոգին, կամքի միութիւնը շարժուել է, միով բանիւ — ազգն արդէն ծնուել և լոյս աշխարհ է եկել։

Թէ ինչո՞վ է կատարւում այդպիսի ազգութեանց միաւորութիւնը, այժմ հեշտ է հասկանալ։ Կհա այս տեղ են շարժւում այն տարերքների գորութիւնը, որ Ռենանը առ ոչինչ է սեպում։ Այն ամենայն, ինչ որ զանազան դաւառների մարդկանց քարշում է իրար ձգտելու, ինչ որ նոցա ընդհանրական բաղձանք է զարթեցնում, ինչ որ զգալի կերպով մատնանիշ է անում և ճանաչեցնել է տալիս նոցա իւրեանց միաբանութեան օգտաւետութիւնը, — այն ամենը նոցա միացնում է, ուրեմն թշուառութիւնն էլ, բախտն էլ ըստ հանգամանաց այդպէս են գործում։ Իսկ ընդհակառակն, ինչ որ մարդկանց իրարից խորշեցնում է, այն քակտում է նոցա միութիւնը, Հայն ատում էր Պարսկի կրակը, որ կրակապաշտութեամբ էր ուղում նորա հետ միանալ։

Այն ազգը, որի մէջ եռանդը թմրել է, գուցէ տաս անգամ նուաճուի, ազատուի և դարձեալ հպատակ դառնայ, մի իշխանի ձեռքից միւսի տակ մտնի, բայց և այնպէս այս բոլոր փորձանաց նեղութիւնը չ'զգալով և անվրդով տանելով իւր ճակատագիրը, Իսկ եթէ արթնել է նորա մէջ ազգային գիտակցութիւնը, նա առանց ընտրութեան չի փոխի իւր տիրապետին, և ինչպէս առաջ էլ ասացինք՝ մինչև անգամ մեծամեծ բռնութեանց և տանջանաց տակն էլ ընդհանուր ոգի կարող է զարթնել նորա մէջ, եթէ պայմանները դեռ ներգործում են։

Ինչպէս ազգութիւնը կազմւում է, այնպէս էլ քանդւում է։ Նա շատ թշնամիներ ունի, ինչպէս և շատ օժանդակիչ տարերք։ Անանքն անգադար աճում և քայքայւում է։ Ազգութիւնն էլ մի գործարանաւոր կեանք լինելով՝ մի և նոյն օրէնքներն ունի։ Մինչև որ մի երկրի պայմաններն այնպէս են կազմուած, որ նոքա մարդկանց միացնում են, մինչև որ այդպիսի պայմանները ուրիշ խորշեցնող պայմաններից գերակշռում են, — փոխադարձ համաձայնութիւնը պնդանում և շարունակւում է, ժողովուրդն աճում և կազդուրւում է։ Մի մեծ հասա-

րակական մարմին միշտ կը քայքայուի, եթէ նորա բարոյական կապը, համերաշխութիւնը, ներքին միութիւնը թոյլ է։ Ի՞նչ օգուտ արտաքին քաղաքական միութիւնից, եթէ բարոյական կապը թուլացել է։ Եթէ մարդիկ ճգնում են մի լեզուով խօսել, բայց չեն կարողանում իրար գաղափարները հասկանալ և մարսել, եթէ հայրենական հաստատութիւնները մէկին ձեռնտու են, միւսին ատելի, եթէ ինչ որ մէկին տխրեցնում է՝ միւսին այն ուրախացնում է, — կարո՞ղ է այսպիսի հանգամանքներում միութիւնը անվնաս մնալ։ Մարդ իւր գաղափարներից հեշտ չի ուրանում, բայց զգացմունքները հեշտ է փոխում։ — Այս բոլորն ասելով՝ այնպէս չպէտք է հասկանալ, իբր թէ կեանքի մէջ մրցութիւն, կուսակցական մաքառումն, մտքի տարբերութիւն չը պէտք է լինին։ Այն ժամանակ այն կեանքը մեռելութիւն կլինէր, Բայց հանգամանքները մարդկանց իսպառ չը պէտք է բաժանեն և իրարից խորշեցնեն։ Հայրենեաց սէրը, ընդհանուր յիշատակների քաղցրութիւնը, ընդհանուր ցաւակցութիւններն ու ուրախակցութիւնները դեռ այնքան վառ պէտք է լինին նոցա սրտերի մէջ, որ ամենայն վէճից յետոյ՝ հաշտուելու տեղիք էլ ունենան։ Ուրեմն մրցմամբ չի քանդուի միութեան կապը, այլ ատելութեամբ, թշնամութեամբ։ Եթէ ուրիշի զգացումը արհամարհվում է, — այն տեղ ընականապէս առաջ է գալիս և՛ ատելութիւն և՛ թշնամութիւն։

Ազգութեան միւս վտանգն է — համաքաղաքականութիւնը։ Մեծագոյն միութիւնը սիրել և մերձաւոր փոքրագոյնը արհամարհել — մի անբնական զգացմունք է, թէ և պատմական իրողութիւններով, կարծես, այս գաղափարը հերքվում է։ Եւ իրաւ միայն հին աշխարհքում « օտարական » և « թշնամի » նոյն և մի էր համարվում, արիւնակցութիւնից դրսի մարդը էլ ընկեր չէր համարվում։ Այնուհետեւ Յունաց փիլիսոփայութիւնը թուլացրեց այդպիսի հայրենասիրութիւնը։ Յետոյ քրիստոնէութիւնը կատարեալ մարդասիրութիւն և ընկերասիրութիւն քարոզեց։ Աւերջապէս գիտութեանց ընդհանրանալը — մինչև անգամ ժողովրդեան ստորին դասերում — աւելի միութիւն հաստատեց մարդկանց մէջ։ Այնպէս որ այժմ իբր թէ մարդը էլ Ֆրանսիացի, Անգլիացի, Գերմանացի, Ռուս չէ, այլ նա սոսկ մարդ է, տիեզերքի քաղաքացի է, անպա ուրեմն իբր թէ հերքվում է հայրենասիրութեան, ազգասիրութեան, ընտանեասիրութեան գաղափարը, իբր թէ ազգութիւնը մարդկայնութեան գաղափարի առաջ մի նեղ, սնոտի գաղափար և անարգ բարբարոսական պճնասիրութիւն է։

Բայց ո՞րքան սոփեստութիւն կայ այդ սկզբունքների մէջ, և ինչպէս նա կարող է շատերին խաբել իւր արտաքին փայլով։ Այնպէս որ սոցա համար համաքաղաքացի լինելը շատ գրաւիչ և իրագործելի բան կ'երևայ։ Սակայն եթէ իրաւ է, թէ քրիստոնէութիւնն ազգասիրութիւնը խորտակեց, մի՞թէ պէտք է մոռանալ, որ նա խորտակեց չի՞ ազգասի-

բուժեան գաղափարը, ուր «այլ մարդ» և «թշնամի» մի էր համարվում: Քանի քրիստոնէութիւնը տարածուեցաւ և մարդկութիւնը եղբայրսիրութեան ընտելացաւ, ո՞րքան աւելի կազդուրուեցաւ և ազնուացաւ ազգասիրութեան նոր գաղափարը: այժմեան քրիստոնեայ ազգասէրն որքան էլ ամուր կապուած լինի իւր ազգութեան հետ, «ուրիշ մարդուն» թշնամի չի համարի միայն այն պատճառով, որ նա «ուրիշ» է, ընդհակառակ նա «ուրիշին» էլ կը թողնի, որ իւր ազգութեան կպչի, որպէս զի մարդկութիւնը աւելի բեղմնաւորուի: Ամենայն մարդ նեղ սահմանի մէջ կարող է գործել կատարեալ կերպով, և (կաւելացնէ Իւնտէն, ազգասէրը) «որքան է քրիշտի, իսկ մի այսպիսի գաղափարու զգացմունք ոչ հասկանալի և ոչ ըմբռնելի էր հին մարդու համար»:

Ոչ, չի կարող հանգչել մերձաւոր հարազատութեան սէրը, որ ամենայն առաքինութեանց մայր է: Անկարելի է լռեցնել մի որ և է քննիչ զգացմունք միւսին զոչ բերելու համար: Մարդկութիւնը ազգութիւններով կայ, ազգութիւնը — ընտանիքներով: Եթէ փոքրը ջնջուի, մեծը ինքն ըստ ինքեան կը վերանայ: մարդ փոքրի մէջ է վարժվում մեծը ճանաչելու: Մարդկութեան զօրութիւնը, յառաջ մղումը — ազգերի զանազանութիւնից, նոցա բնաւորութեան, ընդունակութեանց, ջանքերի տարբերութիւնից է ծագում: մրցումն ու մաքառումն է առաջ տանում նորան:

Ոչ, ազգութիւնը նախապաշարում չէ: Ընկերական կեանքն ու ոգին շատ ձևերով է լինում, — քաղաքականը ուրիշ է, ազգայինը ուրիշ, այնպէս, ինչպէս որ կայ զոր օր: առևտրական, ուսումնական հաւաքական կեանք: Մարդու բնական պահանջներից մէկն է, — լինել անգամ մի որոշ ազգութեան, ընդհանուր բարոյական կեանք վարել, յատուկ աւանդութիւններ սրբութեամբ պահպանել, մի մեծ ընտանիք կազմել, հաւաքական ժառանգութիւնը խաղաղութեամբ վայելել: Իսկզբանէ անտի մարդկութեան ախորժ ընտանի է եղել այդ զգացումը: ազգայնութեան զգացումը սպանել — սրբապղծութիւն է, — Տեսէք, ո՞րքան յարգելի է Աւստրիական Սլաւոնացին, երբ դատարանի առաջ նա մերկացնում է թէ իւր հարազատ հպատակութիւնը Աւստրիայի գահին և թէ իւր ազգային միութիւնը «Սլաւոնեան ցեղին» կամ, ինչպէս ինքն անուանում է, իւր գրականական և բարոյական միութիւնը այդ մեծ ցեղի հետ: Ահա ո՞րքան անգամ է ճշմարտանում Յաւիտենականի խօսքը: կայսրինը՝ կայսրին, Աստծունը՝ Աստծուն:

Յարգելիք, մենք տեսանք, թէ ազգայնութիւնը մի ցնորք չէ, մենք տեսանք, թէ ազգայնութեան ո՞ր տարերքը ի՞նչպէս են գործում հայութեան մէջ: բայց արդեօք հայ-միջին մի որոշ ձուլած յատկանիշ է, մի որոշ ամբողջական պատկեր է, որով մեր ազգը ջոկ և յայտնի բնութիւն է ստացել և այդպէս անջնջելի կերպով ուրիշներից զատվում է, թէ արդեօք ուրիշ ազգութեանց մէջ արդէն լուծուել և խառնուել է և մի-

Հատ ժամանակ չէ, որ մի Ռուս զարմանալի միտք յայտնեց, որը որ մեզ համար մեծ խրատ է, ապա ուրեմն խելամուտ ևս պէտք է լինենք, եւք. Մարկովը Հայուն Արացու հետ համեմատելով՝ գտնում է, թէ որքան որ Հայն, դարերով և ժամանակով իւր անկախութիւնը կորցնելուց յետոյ, իւր միջից բոլորովին վերացրել է պատերազմական ոգին և սկսել է լոկ միայն սոսկական կեանք վարել, այնքան Արացին դեռ էլի պահպանել է իւր առաջուայ զինուորական և ասպետական ոգին, Բայց, աւելացնում է նա, երբոր դեռ էլ-- և չ-բէ-կ-ն Հայն առիթ ունեցաւ ի-ր ցեղ-ի-ն յ-մի-թի-ն-ն-ի-ն ոյժը որդայութե-ն, նա Ռուսաց զահին շնորհեց Բհհհհհհհհհհհ, Տ. Առեկասեաններ, Լազարեաններ և Լոռու Մելիքեաններ, Թէ ի՞նչ հրաշքով այս հանճարեղ անուն կրողները անարատ կերպով պահպանել են իւրեանց ցեղական առանձնայատկութիւնները, մեր խնդրից դուրս է, որքան էլ որ հետաքրքրական լինի այդպիսի հետազոտութիւնը, բայց նշանաւորն այն է, որ մի Ռուս ուղղակի այդ առանձնայատկութեանց շնորհքով է բացատրում այն մեծ մարդկանց կարողութիւնները:

Ահա ինչ է նշանակում, Յարգելիք, ցեղական, ազգայնութեան տարերքի խնամելը մարդու մէջ, ուրեմն և Հայու մէջ, — Մի ազգ, որ առանձին Գ-թի-ն-ն եղանակ ունի, որ չ-թի-ն կերպով իւր ընդհանուր հակումներ և խորշումներ է արտայայտել, որ ի-ր առանձին կերպով է հասկացել կեանքի խորհուրդն ու վայելումը, որ Բ-ն-դ-ն-ն-ն միշտ մի և նոյն գաղափարներ, բարք ու վարք, սովորութիւն է ժառանգել, — այս բոլորը կարող է թէ մարդաշէն և թէ մարդակործան կերպով գործ դնել: Մեզ մնում է, սիրելի Պաշտօնակիցք, որ մարդաշինութեան ծառայեցնենք այն ազգային ժառանգութիւնը, և որ ապագայի համար առաջացնենք գիտութեան, արուեստի, լուսաւորութեան, քաղաքակրթութեան և ամենայն առաքինութեանց ու շնորհների բարոյական զինուորներ, հանճարներ, Լոռու Մելիքեաններ:

Այժմ մի գործնական խնդիր, Ի՞նչպէս գտնենք Հայու ցեղական առանձնայատկութիւնները, որոնք այնպէս անհրաժեշտ կարևոր են կատարեալ կրթութեան համար. և ի՞նչպէս աւանդենք նոյնը մանուկին: Սիրելիք, մենք ոչինչ տալ չենք կարող մանուկին, եթէ արդէն նախախնամութիւնից նորա մէջ մի շունչով չէ փչած, իսկ եղածը փչացնել և ժանգոտած թողնել, — դժբախտաբար կարող ենք, Բայց և այնպէս արդէն գիտենք և հ-ն-ն-ն-ն-ն, թէ Հայ մանուկի հոգու մէջ մի անսպառ գանձ կայ, որը որ չպէտք է ժանգոտի: Մանկավարժութիւնը մի խրատ կարող է տալ. մի շտապէք, ինչ բանի համար որ մանուկը հասունացած չէ, մի ուշացնէք, ինչ որ վաղը էլ չը պիտի կարողանաք աւանդել, — այս անելուց յետոյ, թագուցուածը ինքը կ'երևայ, ցեղի ոյժը էլ չ-բէ-կ-ն, և մեր նպատակի կէտն էլ միայն այս է:

Պարօնայք, Գուք այնքան փորձուած էք, որ չէք փորձի աշակերտին

